

Çarmıhtan indirildikten sonra Meryem'in kucağındaki İsa

Milel ve Nihal Geleneğinden

Ahmed Midhat Efendi ve Tarih-i Edyan

Cengiz BATUK*

1844 İstanbul doğumlu olan Ahmed Midhat, küçük yaşlarda babasını kaybeder. Ağabeyinin yanında büyüyen Ahmed Midhat, Midhat Paşa'nın Niş Valiliği sırasında Niş'te bulunur ve rüşdiye eğitimini orada tamamlar. Midhat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında da Rusçuk'ta ilk memuriyetine başlar. Mithat Paşa ile aralarında sıcak bir ilişki kurulur. Mithat Paşa çok sevdiği bu zeki gence kendi ismini (Midhat) verir ve onu Fransızca çalışmaya teşvik eder. Fransızca Ahmed Midhat'ın Batı kültürüne vakıf olması için kapı aralar ve 1868'de Tuna gazetesinde muharrir daha sonra da başmuharrir olur.

Midhat Paşa ile aralarındaki dostluk devam eder ve Midhat Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında onun isteğiyle ağabeyiyle birlikte Bağdat'a gider (1869). Ağabeyinin ölümü üzerine İstanbul'a döner (1871). Devir, Bedir ve Dağarcık dergilerinin yayınlar. 1873'de Genç Osmanlılarla birlikte Rodos'a sürülür. Rodos'ta da kaldığı üç yıl içinde de boş durmayan Ahmed Midhat, çocuklar için "Medrese-i Süleymaniye"yi kurar ve orada kendisi de ders verir. *Kırkanbar* dergisine yazılarını da buradan gönderir. 1878'de *Tercümân-ı Hakikât*

---

* K.T.Ü. Rize İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı.

gazetesini çıkarmaya başlar. Ölümüne kadar Takvim-i Vekâyi ve Matbaa-i Âmire müdürlüğü, Meclisi-i Umûr-i Sıhhiye üyeliği ve başkanlığı görevlerinde bulunur. 1889'da Şarkiyatçılar Kongresi'ne katılmak için Stockholm'e gider ve iki buçuk ay Avrupa'da kalır.

Memuriyetten emekli olduktan sonra da Dârülfünun, Medresetülvâizin ve Dârülmuallimat'ta genel tarih, dinler tarihi, felsefe tarihi, eğitim tarihi gibi dersler okutur. 28 Aralık 1912'de ölür. Felsefi ve bilimsel eserlerinin yanı sıra çok sayıda hikâye, roman, tiyatro eseri yayınlar. Büyüklü küçüklü yaklaşık 150 kadar eseri vardır. Tanzimat yazar ve düşünürlerinden farklı görüşlere sahip olan Ahmed Midhat, Genç Osmanlılar gibi rejim değişikliğinin kurtuluş getireceği kanaatinde değildir. Birçok son dönem Osmanlı aydınında görülen Batı hayranlığı onda yoktur. O, Batıyı iyi bilmekte ancak bu bilgisini Batıya kuru bir hayranlık için değil, Batıyı anlamak için kullanmaktadır. Birçok eserinde Batı ve Doğu medeniyetlerini mukayese ederek bir sentez oluşturmaya çalışmıştır. Romanlarında Tanzimat dönemi insanın yaşadığı düalizmi yansıtmaya çalışır.

Hilmi Ziya Ülken'e göre Türk fikir hayatında ilk defa onunla Batı'nın felsefi problemleri üzerinde düşünölmeye başlanılmıştır. Orhan Hançerlioğlu'na göre ise düşünsel bir kimliği yoktur sadece bilim ve felsefenin halka yayılmasında etkili olmuştur. Gençlik yıllarında bir miktar materyalizm ve pozitivismden etkilenmiş ancak İslam ahlakı ve düşüncesine sıkı bağlılığını da sürdürmüştür. Felsefenin önemli olduğuna inanmış, halk arasında yaygın olan felsefenin ateist olduğu anlayışına karşı çıkarak dindar filozofun olabileceğini ifade etmiştir.

Tarih-i Edyan, onun Dârülfünunda ders verdiği yıllarda yazdığı bir eseridir. Klasik bir genel dinler tarihi kitabı tarzında hazırlanmış olan bu eserde, öncelikle ilk derslerde dinler tarihinin önemi, gerekliliği, öğrencinin ve hocanın derse hazırlanması, Dinlerin ortaya çıkışı ve gelişimi, Animizm, Totemizm gibi konuları işler. Daha

sonra ise Fetişistlerin, Moğolların, Afrika, Amerika, Meksika haklarının inançlarına değinir. Keldani, Asur, Babil, Finike, Eski Arap, Çin, Hind, Japon dinlerinin yanı sıra Budizm, Zerdüştlük gibi dinleri de inceler.

Dinler tarihini öğrenilmesi gereken zorunlu ve yararlı bir bilim dalı olarak gören Ahmed Midhat, dinler tarihi araştırmalarında elde edilen verilerin tevhide anlayışa hizmet edeceği kanısındadır. Ancak araştırma sonuçları bazen olumsuz sonuçlar doğurarak insanların inançlarının sarsılmasına neden olabileceği uyarısında bulunur. Bu yüzden dinler tarihi eğitimi almadan önce İslami eğitim almayı bir zorunluluk olarak addeder. Müslüman bilim adamlarının geçmişte öteki dinlerle yeterince ilgilenmemelerini eleştirerek, dinleri kendi orijinal kaynaklarından öğrenmenin önemli olduğu kanısını taşır. Ona göre geçmişte Milel ve Nihal tarzında yapılan birçok çalışma gerek içerik ve gerekse tarihi bilgi açısından hataları ve eksiklikleri barındırmaktadır. Bu da eserlerin hem inandırıcılığını hem de muhatapların öteki dinler hakkındaki kanaatlerine zarar vermektedir. Dinler tarihçisinin objektif olmasının imkânsızlığına vurgu yapan Ahmet Midhat, tarihçinin kendi inançlarının ifadelerine yön vereceğine inanır. Bu nedenle de dinler tarihinin bir yayınevinin sloganında yer alan “bütün kitaplar tek bir Kitab’ın anlaşılması için okunur.” İfadesine benzer tarzda, bütün dinlerin İslam dinin daha iyi anlamak için öğrenileceği kanaatini taşır. Dinler tarihi insanları İslam’dan uzaklaştırmak yerine İslam’a yaklaştırmalıdır. Bunun içinde öğrenciden önce hocanın öncelikle kendi dini ve inanç sistemi hakkında yeterli bilgiye sahip olmasını ve dinleri anlatırken de tenkit gerekli durumlarda tenkit yapmaktan çekinmemesini öngörür.

Ahmet Midhat dinler tarihi dersi veren sıradan bir hocanın çok ötesinde özelliklere sahiptir. Çağdaşı sayılabilecek Hollandalı teolog, filozof ve dinler tarihçisi hatta çağdaş fenomenologlar tarafından Din Fenomenolojisinin kurucusu olarak kabul edilen “Chantepie de la Saussaye” gibi bilim adamlarının eserlerine de vakıftır. Dinler Tarihine ilgisi sadece Tarih-i Edyan’la sınırlı de-

ğildir. Tercümân-ı Hakikât gazetesinde yayınlanan makalelerin de zaman zaman felsefi bakış açısıyla dinler tarihi konularını da ele alır. Paris'te Budist olan insanları konu ederek Budizmi incelediği yazıları "Paris'te Otuz Bin Budî" başlığı altında toplanarak 1890'da kitap halinde basılır. Burada da Budizmin inanç esaslarından Brahmanizm Budizm ayrılığına kadar pek çok konuyu işler ve Hıristiyanlığın bu eski inançlar karşısın gerilemesine değinir. Hıristiyanlık için Budizme geçenler dolayısıyla bir tehlike söz konusudur ancak aynı tehlike İslam için söz konusu değildir. Bu farklılık da dinlerin kendi doğalarından kaynaklanmaktadır.¹

Tarih-i Edyan'ıyla Türkiye dinler tarihi çalışmalarına önemli bir katkı sağlayan Ahmed Midhat, kendisini en güzel şu cümleyle ifade etmektedir:

"Evet! Ben de okudum. Flammarionlar'ı da okudum, Figuietleri de! Darwinler'i de okudum, Descarteslar'ı da! Schopenhauerlar'ı, Buchnerler'i bile okudum. İnkâr olunan benliğimi bulmak için dosta da sordum, düşmana da!"²

-
- ¹ Bu eser, Ahmed Midhat Efendi, *Felsefe Metinleri*, sad. ve yay. haz. Erdoğan Erbay – Ali Utku, (Babil Yayınları, Erzurum, 2002)'in içinde 3. kitap olarak 113-192. sayfalar arasında yer almaktadır.
  - ² Biyografinin hazırlanmasında M. Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989, c.2, ss.100-103; Sabri Esat Siyavuşgil, "Ahmet Midhat Efendi", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, ss.184-187; Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi, Düşünürler Bölümü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, c.1, s.16 ve Ahmed Midhat Efendi, *Felsefe Metinleri*, sad. ve yay. haz. Erdoğan Erbay – Ali Utku, (Babil Yayınları, Erzurum, 2002'den yararlanılmıştır.

TARİHİ EDYAN³

BİRİNCİ BÖLÜM

Ders 1

Tarihi Edyanın Lüzum ve Ehemmiyeti

İslam dini dinlerin sonuncusudur. Nebi Zîşan Efendimiz dahi Hatemü'l Enbiya'dır. Bu durumda dinlerin öncesini bilmek: ve eski peygamberleri tanımak lüzumu kendiliğinden oluşur.

Kur'an azimü's şan dahi bize bu lüzumu beyan eder. Zira (Kur'an) geçmiş peygamberlerden bazılarının kıssalarını bildirmez. Bu demektir ki, peygamberler Kur'an-ı Kerim'in şerefli isimlerini saydığı yirmi sekiz zevatı kiramdan ibaret değildir. Dahaları da vardır. Amma onların kıssalarına lüzum görülmediği için zikrolunmamıştır. Kezalıke Kur'an-ı Kerim İslam dininden başka dinlerden de bahseder. İbrahim'in dini Hanifliği yâd ederek bazı enbiyayı kirama nazil olan suhuftan ve bazılarına nazil olan kitaplardan da bahseder. Kur'an-ı Kerim, Yahudi ve Nasara'nın ellerinde bulunanları tasdik edici olduğunu söyler. Fakat bu mesele içinde açıklanması gerekli olan bir kısım konular vardır ve onlar hakkında dini kitaplarımızda pek az malumat verilmiştir. Zaten Allah'ın Kitabı her şeyin yalnız esasını bildirip fûrûunu bildirmez. Öyle olması lazım gelseydi az veya çok her hakikati içeren Kitab-ı Kerim'in bir muhitü'l maarif (ansiklopedi) olması lazım gelirdi. Bu ise istenilen bir şey değildir. Çünkü kalem erbabından çıkacak olan kitaplar o izahatı, o tafsilatı vereceklerdir. Makasid izaha girişildiği zaman görülür ki semavi kitaplar Kur'an'ı Kerim'in haber verdiği dört kitaptan ibaret değildir. Tevrat'ta bir araya getirilmiş, toplanmış olan İsrailiyye kitaplarının beşi Hz. Musa'ya, birisi Hz. Davud'a ve dördü Hz. Süleyman'a nispet edilip kalanı diğer peygamberlere nispet

³ Kısmen sadeleştirerek verdiğimiz bu bölüm Ahmed Midhat'ın Tarih-i Edyan'ının 1330-1332 tarihli üçüncü baskısının 1-13. sayfalarıdır.

edilirler. İncil ise elliye kadar varmış olduğu halde Hıristiyanlar dördünü seçmişler ve Resullerinin İşleri ve Apokalipsis kitaplarıyla çoğunluğu Pavlus'un olmak üzere birçok mektuplar birlikte İncil'i teşkil etmişlerdir. İslami kitaplar bunlardan bahsetmiş ise de bugünkü anlamda genel tarih uzmanları var olmadığından, kitaplarda konu edilen bahisler gereği gibi kapsamlı olmaktan daha çok hatalı bilhassa nakıstırlar. Bundan dolayı İslam yazarlarını muaheze/tenkit dahi edemeyiz. Zira tarihte umumiyet peyda olmadığı zamanlar her millet yalnız kendi tarihine atfı nazar ehemmiyet ederek kendisinden evvelki veyahut öteki milletlere o kadar ehemmiyet vermeyebilirlerdi. Bugün ise âlimlerin durumu değişmiştir. İlimlerin gelişmesiyle aydınlanan fikirlerde semavi dinler aleyhinde bir düşmanlık/husumet olup İslam dini de semavi dinlerin üçüncüsü diye o husumete ortak etmektedirler. Hayret ki onların semavi dinlere dinler tarihi aleyhinde tenkide değer gördükleri noktaların birçoğuna İslam dini de katıldığı halde bundan ne İslam düşmanlarının ve ihtimal ki ne de Müslümanlardan birçoklarının haberi bile yoktur. Cennet mekân rahmetullah Hindî hazretlerinin açtıkları yol üzerine mualliminiz bu aciz dahi müdafaalarıyla *Nizâ-ı İlm ü Dîn*⁴ işte bu bakış açısıyla yazmıştır. İslam'ın en anlayışlılarına, hakikati seven zekilerine bu yolda yol göstermenin/kılavuzluğun gerekliliği nasıl inkar olunabilir ki, bizim aydın fikirli gençlerimiz bile işte bu semavi dinlere rakiplikte/hasımlıkta onlardan görünmektedir.

Hâlâ buna konu olan dinler yalnız semavi dinler mebahisinden de değildir. Semavi dinler beşer indinde dinin gelişmesinin son kemal noktasıdır. Bu kemalin ortaya çıkışına kadar beşeriyet ne kadar mertebeye uğramış? En adisinden en yücesine ne türlü dinler ortaya çıkmış? Bunlar arasında ne gibi mürebbiler, müşidler gelmiş? Ne gibi kitaplar yazılmış? Bunlar bilinmedikten sonra semavi dinlerin de öncülleri hakkında tam olarak bir fikir oluşamaz. Bu tam

---

⁴ Ahmet Midhat Efendi'nin John W. Draper'in *History of the Conflict Between Religion and Science* adlı eserinin Fransızcasından (*Les de la Science et la religion*) yaptığı küçük boy dört ciltlik tercüme (1895-1900).

fikre ise muhtacız. Zira, putpereset dinlerin bazılarını tevhid ve tenzihe o kadar vasıl olmuş bulunduğunu görüyoruz ki bunu görüp de hayret etmemek mümkün değildir.

Dinler Tarihinden Hıristiyanlık sakınmaktadır. Zira Hıristiyanlığa göre ilahî feyiz'in başlangıcı İsa Mesih'in feda/kurban olmasıdır. Ondan önce feyiz yoktur. Hz. Âdem'e varıncaya kadarki tüm peygamberler yalnızca "patriark" olup kavim ve kabilelerinin idare işleriyle meşgul olmuşlardır. Vakıa, "Ahd-i Atik" diye ve Hz. Kelimullah'tan başlayarak İsrailoğullarının peygamberlerinin kitaplarını kutsal kitaplardan sayarlarsa da kendi temel/asıl imanları onlardan çok farklı bir tarzda olduğu, ileride Hıristiyanlık bahsinde görülecektir. Bu durumda semavi dinlerden önce tekâmül ve hatta tekmil etmiş dinler görmek ve tevhidi hakikati ve ibadetlerin çoğunu onlarda bulmak Hıristiyanlığın hakiki dinin başlangıcı ve kaynağı olduğu iddiası kabul görmediğinden dolayı onlar (Hıristiyanlar) Dinler Tarihinden çekinmede mazurdurlar (mazeretli görülebilirler). Vakıa bu çekinmenin Avrupaca hiçbir önemi olmayıp, müşteşriklerin eski dinlerin kitaplarını Avrupa dillerine tercümesi sayesinde bu yeni ilimde geliştikçe gelişmekte, hemen hemen her üniversitede (dinler tarihi) eğitimine başlanılmış ise de onların çekincesi, Hıristiyan millete izin verilmeyen bir şeyle meşgul oldukları izlenimini vermektedir. Bizim Müslümanlar nezdinde ise dinin hakikati ve ilahiliği kadimdir. Asıl esası Hz. Ebu'l Beşer'e lütfu, ihsanı artıran Rabbani eğitim üzerine bina edilmiştir. İnsanların Hâk yolunu kaybetmeleri ve türlü vehimlere düşmeleri o asıl hakikatten zaman ve mekân olarak uzak düşmeleri üzerine vukua gelmiş bir durumdur.

İşte Dinler Tarihi bize insanoğlunun dini tekâmülünü ayan beyan gösterecektir. Bunun sonucunda da Dinler Tarihi, İslam dinimizin dinin maksatlarını tamamıyla elde etmiş birçok batıl zanları/düşünceleri ve hayaletleri tard ederek makul hakikati meydana çıkarmış bir dini mübin olduğunu inzara hükmetmemize o günde müsaade edecektir. Bu gerekliliğin önemi daha fazla açıklamayla

izah olunmaktan müstağnidir. Zaten ilerideki dersler peyderpey bu izahatı ve tafsilatı bize verecektir.

Ders 2

Öğrencinin Hazırlanması

İlimlerin bazıları bazılarına anahtar olup bir ilim için gerekli olan hazırlıkları görmeksizin o ilme başlanılırsa maksadın gerçekleşmesi temin altına alınmış olmaz. Hele felsefe ve özellikle Dinler Tarihi için bir takım hazırlıklar vardır ki o suretle hazırlanmamış öğrenci içinde hoca içinde büyük tehlikeler olduğu muhakkaktır.

Dinler Tarihi öğrencisi öncelikle kendi dinini hikmetleriyle birlikte öğrenmiş olmalıdır. Zira bu ilimde kat'î bir tarafsızlık lüzumu yine kat'î bir surette hükmolunuyorsa da beşer tabiatı üzerinde tahakküm kurmak mümkün olamayacağı için dinler ve onların gerektirdiği inanç esasları üzerinde insanın kendi dininin büyük bir tesiri izale olunamaz. Bu doğal etki öğrenci üzerinde diğer dinlerin inanç esasları aleyhinde bir düşmanlık meydana getirmiş olsa bile tetebbuat (inceleme ve araştırma) noktasından mazurdur. Zira bu ilimden maksat diğer dinlere karşı mutaassıbane bir husumet meydana getirmek değildir. Maksat mümkün olduğu oranda doğru malumat olarak hakikate ulaşmaktır. Bugün bizdeki mükemmel hakikat ilk ortaya çıktığında bütün hakikatiyle mükemmelen mi zuhur etmiştir? Yoksa bir tekâmülün neticesi midir? Bunu tayin etmektir.

Fakat diğer dinler hakkındaki husumete velev ki cevaz verilsin. Ya o husumet kendi dinimiz aleyhinde oluşursa?... İşte asıl korkacak şey budur. İhtimalleri de bu yöne meyilli buluyoruz. Zira tabiat ilimleri ve riyaziye (matematik) ile zihinleri aydınlanmış olan birçok gençleri görüyoruz ki bu aydınlatıcı fikirlerle kendi dinlerinin hikmetini takdir ederek daha iyi Müslüman olacaklarına hikmetini bilmedikleri bir dine karşı, hakikatlerini tamamıyla öğrenemedikleri mesela materyalizm gibi bir düşünce ekolüyle adeta bir husumet

meydana getiriyorlar. Bu tehlike ise Dinler Tarihinde daha fazla vardır.

Çünkü bir kaplumbağa kabuğunda uluhiyyet ve bir sihirbazda, bir kahinde nübüvvet tasavvurunda bulunan eski milletlerle meşgul olduğu zaman bu meşguliyetin kendi akaidimiz üzerinde tesiri olması muhtemel değildir denilemez. Bu tehlikeye karşı ise öğrenci kendi dininin hikmetini görmüş ve anlamış olmalıdır. Dikkat edilmesi ki bir zamanlar kelâm ilminde bile bu tehlike görülmüş ve eğitiminin verilmesi engellenilmek istenilmiştir. Hatta mantık ilmi bile. Bazı zamanlar olmuştur ki bazı yerlerde felsefe de reddedilmiştir. Bunlar pek de beyhude evham mahsulü şeyler değildir. Gerekli hazırlıkların yapılmamış olduğu yerlerde veya gerekli hazırlıkları yapmamış kişiler nezdinde bu meseleler oldukça hassastır. Âlimin suiniyeti olmasa bile hatalı düşünceden dolayı ona karşı türlü isnatlar, iftiralar olabilir:

Öğrencinin kendi dinini hikmetleriyle beraber bilmesinin dışında coğrafya ve tarihe de vukufiyeti bulunmalıdır. Hem de öyle basit bir coğrafya, yüzeysel bir tarih değil, etnolojisi, filolojisiyle birlikte bilmelidir. Zira mevcut olan milletler arasında görülen farklar oldukça zahiri bir şey olup gerçekte insanoğlunun aslı vahide (tek bir asıla doğru) dönmekte oldukları ve bu dönüşten tek örneğinin adeta tahakkuk derecesine vardığı gibi beraberine muhalif ve karşıt gördüğümüz dinlerde dahi aslı vahide dönme göreceğiz. Ki asıl istenilenin de bu olduğunu, “Allah’ın indinde din ancak İslam dinidir.” hükmünü de asıl bu müşahedelerle anlayacağız. Bu ise etnoloji ve filolojiyi ortaya çıkarmış olan coğrafya ve tarihten başka bir şeyle elde edilemez.

Şu hazırlıklar zaruretten gibi şeylerdir. Yoksa dinler tarihi öğrencisinin tabiat ve matematik ilimlerine zaten vakıf olması da bahsettiğimiz hazırlıklar cümlesindedir. Malumdur ki, matematik ilimlerinden maksat muhasebeci yahut mühendis olmak değildir. Bunlar “fikir, düşünce sanatları” olan felsefenin temelleridirler.

Bunlarla felsefe arasında bir mantık bir de psikoloji vardır ki mantık ilmi cebire tatbik edilmedikçe zihnin hatadan ismeti sonucunu vereceği tam bir açıklıkla ortaya çıkmış olamaz. Aslında Matematik ilmine ihtiyacımız tasavvurlarımızla tasdik suretiyle melekele-ri/yetenekleri düzenlemek içindir. Tabiat ilimleri de böyledir; Ruh-sal duyulardan bahseden psikoloji ve zayıf uzuvları tespit eden fizyoloji üzerine bina edilmezse nasıl anlaşılabilir? Psikolojinin yardım etmediği durumlarda nefsi bilmek nasıl mümkün olabilir ki bununla Rabbi bilmeye yol açılsın? Hâlbuki ruh konularına gelmeden önce basit tabiat ilimlerini bile ihtiyacımız için göz önünde bulundurmalıyız. Cahiliye milletlerinin mesela gök gürültüsü ve şimşegge tanrısallık vermiş olmalarını bugün biz alayvari bir küçümsemeyle telakki ederiz niçin? Bunların mahiyetlerini fiziki durumlarını biliriz de onun için. İstersen bunların sunîlerini bile yapabilirsin. Hatta yapıp duruyoruz da! Kadim milletleri hayretler içinde bırakan, o gelişmelerin amili olan akımı (seyalânı) arabalarımıza koşturmak suretiyle hizmetimizde istihdam ediyoruz.

Dinler Tarihinde, semâvâtın, gök cisimlerinin, adeta levhalarının [Tevrat gibi kutsal metinlerin yazıldığı levhalar] karargâhı olmak derecesindeki önemini göreceğiz ki, bu önem semavi dinlere kadar gelmektedir. Hz. Yakub, göğün merdiven (nerdüban) dayandığını görmüş, Hz. Musa'ya göğün yarılması gösterilmiş, Hz. İsa semaya yükselmiş, Hz. Nebîi zişan efendimiz miraca çıkmıştır. Göğün ve gök cisimlerinin din konusunda bu kadar önemi olduğu halde göklerden/göğün tabakalarından gafil olmak yani astronomi ve gök cisimleriyle ilgili ilimlerden nasibsiz kalmak Dinler Tarihi öğrencisi için nasıl caiz olur? Sonuç olarak Dinler Tarihi teknik bilimlerden (ulûm-i âliyyeden) değil yüksek bilimlerdendir (ulûm-i âliyedendir). Acemilerin (Mübtedilerin) değil uzmanların (müntehilerin) iştiğal edeceği bir şeydir. Bu kadar hazırlığı ise Dârülfünunumuzun talihli (bahtiyârân) öğrencisinden beklemek biraz zordur. Bu durumda çare nedir? Çare, muallime güvenmekten, ona teslim olmaktan başka bir şey olamaz. Konuların işlenmesi esnasında mut-

laka bazı noktalar gelir, hazırlık ve usul yönünden eksiklikten dolayı bazı ağızlar (dehenler) için o noktanın tam olarak anlaşılması mümkün olamaz. O zaman sabretmeli. O problemi halledecek açıklama ilerleyen derslerde mutlaka yapılacaktır. Veyahut muallimden açıklama istenilmeli. Zira gerek muallimin ve gerekse müteâllimin maksadı hakikati keşfetmeye çalışmaktan ibarettir. Bu maksatta saflık, iyi niyetlilik olduktan sonra hoca ve öğrenci arasında talep edilen güvenilirlik de oluşur.

Ders 3

Hocanın Hazırlanması

Matematik ve tabiat ilimleri gibi asırlardan beri oluşturulmuş olan bir bilim dalının kürsüsüne çıkan hoca ne bahtiyardır! Yüzlerce kaynaktan birisini tercih ettiği gibi kürsüsüne çıkar. Tedrisine başlar. Bu bahtiyarlık âciz mualliminizde yoktur. Zira bizde değil Avrupa'da da Dinler Tarihi henüz müstakil bir ilim olarak oluşmuş değil, hatta konular bile tam olarak tasnif edilmiş değildir. İlerde Dinler Tarihi henüz tam manasıyla tasnif edilmemesi konusunu ve bu ilmin esas maksatlarını açıklayacağız.

İslam âlimlerinin eski dinlerle çok az ilgilendiklerini ilk dersimizde söylemiştik. O kadar az ki, kütüphane-i şarkiyyemizde kaynak bulamayız. "Milel ve Nihal" gibi bazı şeyler varsa da maksada nispetle yetersiz lisanları, yüz çevrilen (kat'ı nazar) tarihi içerikleri ve tarihin tarafsız olarak incelenip değerlendirilmesi (intikad) karşısında asla mukavemet gösteremiyorlar. Avrupa lisanlarından öğrenmiş pek çok yazarlarca! Fakat tertibat/düzen ve tasnifatı birkaç ülkenin üniversitelerinde kabul olunmuş olan *Chantepie de la Saussaye*⁵ (eserinin) birinci basımındaki başarısızlığını ikinci basımında bile izale edememiş ve ona da ancak beşinci – altıncı basımda

⁵ *Chantepie de la Saussaye*: (1848-1920), Hollandalı teolog, filozof ve dinler tarihçisi. En önemli eserlerinden birisi *Lehrbuch de Religionsgeschichte (Dinler Tarihi Elkitabı- Manual of the Science of Religion, London, New York 1891)*dir.

muvaffak olabilmıştır. Kaynak çok! Hele Almanlarla İngilizler o kadar yazmışlar ki, bir ömrü yalnız bunlara vakfetsen okuyup bitiremeyiz. En seçkinleri Fransızcaya da tercüme edilmişlerdir. Kendileri de yazmışlar. Benjamin Konstan, “Ortaya çıkışından şekillenişine ve yayılışına kadar Dinler Tarihi” isimli beş cilt yazmış, Amsterdamlı Spinoza, “Tanrı ve İnsan Konusu” ismiyle “vahdeti vücud”un esası üzerine büyük bir eser vücuda getirmiştir. Meşhur hekimler Descartes, Felark, Voltaire. Zamanımızın en latif hükemâ-i tıbbiyyesinden Flammarion gibi birçok kişi dini konular üzerine oldukça önemli eserler telif etmişlerdir. Ruvoureve. gibi müellifler ise doğrudan doğruya Dinler Tarihine dahi girmişlerdir. Her milletin mitolojisi yani menâkibi, tanrıların esasını, yazılı olmayan akaidi ve dini hurafelerini oluşturmuştur. Arkeologlar mabutlar ve mabetlerle uğraşmayı en önemli kaynakları arasına dâhil ettiler. Müşteşriklerin Hindistan, Çin ve Japonya’daki mukaddes kitapları tercüme etmeleri bu araştırma alanını genişlettikçe genişletmiştir. Yukarıda yabancı kaynakların oldukça çok olduğunu söyledik. Fakat hemen hemen istisnasız hepsinin ortaya koydukları hakikatlerin sonucu semavi dinlerin aleyhine çıkmaktadır. O halde bunlar ulu orta kabul olunarak Müslüman öğrencilerimize anlatılivercek şeylerden sayılabilirler mi? Öyle inanılır ve o surette hareket edilirse ola ki derste bir nebze bahsetmiş olduğumuz tehlikeler adeta tahakkuk ederler. Böyle tehlikeli bir işe hiç de girmesen olmaz mı?

Vakıa hatıra gelmesi gerekli olan bir şeydir. Fakat bu çare deve kuşunun aslana, kaplana karşı bulduğu çareye benzer. Rivayet olunan menkıbesine göre deve kuşu o yırtıcı hayvanları gördüğü zaman kaparmış. Kendisi görmüyor ya! Tehlikede yok demek. Haydi, biz kendi nefsimizi o suretle görebilelim. Fakat manevi şahsiyetimiz olan milletimizi ne yapalım? Tehlikeyi o görüyor. Hem de yazık ki tehlike olarak görmeyip selamet diye görüyor. Ondan kaçmak istemeyip, ona meylediyor. Şüphesiz ki, Dinler Tarihi konularında açığa çıkacak olan hakikatlerde büyük büyük tehlikeler vardır. Ama bakalım bu tehlikeler asıl kimler içindir. Kırk senelik kadar uzun bir

zamanımızı bu meşguliyete hasrederek *Müdafaaalar*, *Beşair-i Sıdkı Nübüvveti Muhammediyye* ve *Nizâ-ı İlm ü Dîn* gibi birçok acizane eserde tarafsız olarak ispat ettiğimiz vechile tehlike asıl Hıristiyanlık ve hatta Yahudilik içindir. Bunların Yahudilikte buldukları hataların, problemlerin büyük bir kısmını İslam da “İsrailliyat” diye red ve cerh eylemiştir. Esasında tabii ilimlere ait olan hataları İslam’da bulamazlar.

Mesela Hz. Âdem’in kaburga kemiğinden Hz. Havva’nın yaratılmasıyla bir taraftaki kaburgalarından birisinin eksik olması gibi konularda Kur’an-ı Kerim’de hiçbir açıklama bulunmayıp “ve ondan eşini yarattı.” esasında derin meselelere kadar varan işaretler bulunur. Birçok mesele dahi büyük müfessirlerin kendi bilgileri ve fikirlerinden ibaret görülür ki onların hükmi Kur’an addolunmaları lazım gelmez. Güneşin kendi özel yörüngesinde dönmesi konusu gibi ki bir müfessir bu tür bir konuyu daha bilgililere ve ariflere göre tefsir ederek nihayet “en doğrusunu Allah bilir.” limanına selamete demir atar.

Tabiat konusunda İslam dininin hiçbir itirazı yoktur ki Dinler Tarihi’nin tehlikelerine diğer iki arkadaşı gibi doğrudan doğruya hedef olabilsin. Ama “metafizik” yani tabiatüstü konusunda felsefe ile İslam arasında öyle muhalefetler görülür ki uzlaşmak hakikaten mümkün olamaz. İslam iyi davranırsa bu endişeyi de bertaraf edebilir. Zira fizik ile metafizik arasını tam manasıyla ayırt edemeyenler faraziyeyle hakikatin de arasını ayırt edemeyerek “hipotetik” yani farazi olan bir şeyi “konstane” yani fennen müspet mertebesinde telakki ederek bir dinin tabiatüstü (anlayışı) onlara benzemediği için yanlış/hatayı dine hamlederler. Vücut, vahdaniyet, tenziye ve kudreti bari gibi meselelerde dinin karşısına çıkarılan felsefi görüşlerin hangisi felsefe nezdinde bile ittifakla kabul olunmuştur ki onu bir hakikat sayabilelim de dinde ona benzemeyen şeyleri “hata” diye reddedebilelim? Üç filozof bulunamaz ki birisi diğerlerinin veya ikisi bir diğerinin faraziyyelerini tamamıyla kabul

etme hususunda müttefik olabilsinler. Felsefe tarihinin konusu işte bu ihtilaflardır.

Bir de kelime-i vahide ile ihtar derecesinde icmal eylediğimiz şu ahvali ispat ederek Dinler Tarihinin ortaya koyacağı hakikatlerden İslam hiçbir endişe duymamalıdır. Lakin bunun için muallimin iyi hazırlanmış olması gerekmektedir. Öğrenci için lüzum gördüğümüz hazırlığı asıl muallim yapmış olmalıdır. Yabancı kaynaklarda neler görüyor ise İslam'da o şeyler hakkında hükmün neden ibaret olduğunu lüzumuna göre asıl erbabına müracaat ederek araştırmış olmalıdır. Buna hâlâ bazı problemlerin İslam'a göre dahi ihtilaflı olduğu söylenilir. Bir problem fıkıhçılara göre başka mutasavvıflara göre başka çözümlendiği durumlar oldukça çok olduğu gibi yalnız bir sınıfın erbabı arasında da ihtilaflar engellenilememiştir. Bu din hizmeti yolunda muallim yorulmaktan korkmaz, üşenmez de bütün gayretiyle çalışırsa büyük ölçüde başarılı olabileceğinden emin olabilir. Bununla birlikte tam bir başarı şövalyelik hamlelerde ve özellikle tek bir şahıs için hiç de kolay değildir. Seneden seneye tecrübeleri arttıkça muallim de geliyeceği gibi bu yolda mesai harcananlar arttıkça geçenlerin hatalarını gelecekler tashih eder, noksanlarını tamamlar ve –var ise– fazlalıklarını atlayarak bu mesai harcanılan yolu mükemmelleşmiş bir yol haline koyarlar ve bir zaman sonra maksadın tamamını temin altına alırlar. Din hizmetlerinde halisane bir canla hizmetkâr olanlara Mevlâ müteal hazretleri main olsun! Muvaffakiyet buyursun.

